

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1959.1.03>

PIIRITUSTÖÖSTUSE PÖLLUMAJANDUSLIKUST TÄHTSUSEST EESTIS XVIII JA XIX SAJANDIL

O. IBIUS

Eesti majandusajaloo uurimisel ei või mööduda alkoholitööstuse ja kaubanduse ajaloost. Alkoholsete jookide valmistamise ning müügi osatähtsus on Eestis olnud niivõrd suur ja nende mõju teistele tootmisharudele nii ulatuslik, et selle mitteküllaldane arvestamine moonutaks meie majanduselu üldpilti. Selle tõenduseks piisab ehk tõsiasiast, et kuberneride aruannete järgi moodustas veel 1888. a. piiritusetoodangu väärtus 59% tööstuse kogutoodangu väärtusest Eestis.

Kuigi juba feodaalse killustumuse ajajärgul oli linnades õlle valmistamisel ja müümisel olnud suur majanduslik tähtsus, omandas alkoholi tootmine ja kaubandus suurima tähtsuse alles piiritustööstuse arenemise ja piirituse Venemaale müümise tulemusena. Kuni XVIII sajandi keskpaigani ei toodetud meil destilleeritud alkoholiseid jooke (viina) mitte niivõrd müügiks kui mõiskonna oma vajaduste rahuldamiseks. Mõis kasutas viina valmistamist ja müümist oma talupoegade ekspuataeerimise suurendamise vahendina, mille kaudu saadi talupoegadelt kätte ka nende juhuslikud (ja sageli oma vajaduste osaliselt rahuldamata jätmise teel tekkinud) rahalised ning põllusaaduste ülejäägid. Kuid piiratud turustamisvõimaluste tõttu ei suutnud see iseendast kõrge tasuvusega tootmisala omandada eriti suurt osatähtsust ei mõisamajanduses ega üldse põllumajanduses. Pilt muutus järsult, kui XVIII sajandi 60-ndail aastail avanes Eesti piiritusele Vene turg. Poolteiseks sajandiks jääb piiritustööstus mõisamajanduses keskseks tootmisharuks. Mõisate hind tõusis ja langes rööbiti piirituse hinnaga.¹

Piiritustööstuse ajaloo probleemistik on iseendast mitmepalgeline. Siia kuuluvad niisugused küsimused, nagu piiritustööstuse osatähtsus tööstuses, tema kaudne mõju alkoholismi süvenemisel, piiritustööstus riigi, omavalitsuste ja mõisnike tuluallikana, tema osa mõisnike majandusliku ja poliitilise võimu kindlustamisel ja veel mõned teisedki probleemid, kõnelemata piirituse tootmistehnika arengust jne. Majandusajaloo seisukohalt on üheks olulisemaks probleemiks piiritustööstuse põllumajanduslik tähtsus, mida mõisnikud omal ajal oma huve kaitstes eriti tugevasti rõhutasid. Seda on üldsõnaliselt tunnistanud ka kõik ajaloolased, kuid seni puudus selle probleemi süstemaatiline, konkreetset andmes- tikul rajanev käsitus, samuti ei ole siiani vaadeldud piiritustööstuse põllumajandusliku tähtsuse muutumist aegade kestel.

¹ N. Kõstner, Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal. Tartu, 1927, lk. 26.

Järgnevas püütaksegi anda lühike ülevaade piiritustööstuse põllumajanduslikust tähtsusest Eestis alates XVIII sajandi 60-ndaist aastaist kuni XIX sajandi lõpuni. Seega jälgitakse kõnesolevat probleemi kolme ajalooperioodi, nimelt feodaal-pärisorjusliku majanduse lagunemise alguse, tema lagunemise ja kapitalistlike suhete arenemise ning monopolismieelse kapitalismi kestel. Arvestades seda, et käsitletava nähtuse osas ei ole kahe esimese ajajärgu vahel olulisi erinevusi, vaadeldakse neid ajajärke kordamiste vältimiseks koos.

Piiritustööstuse põllumajanduslikust tähtsusest feodaal-pärisorjusliku majanduse lagunemise ja kapitalistlike suhete arenemise ajajärgul

Alates XVIII sajandi 60-ndaist aastaist, mil piiritusele avanes Venemaa turg, kuni XIX sajandi 60-ndaist aastateni, seega terve sajandi vältel, eriti aga XVIII sajandi teisel poolel, oli piirituse tootmine mõisatele peaaegu ainsaks tulude suurendamise võimaluseks. Piiritustööstusele Eestis on sellal iseloomulik kahepalgeline olemus: ühelt poolt — nimelt oma eesmärgilt — on ta kapitalistlikest kasumitaotlustest lähtuvaks ulatuslikuks kaubatootmiseks, teiselt poolt aga — feodaal-pärisorjuslikele töösuhetele ning seisuslikele privileegidele rajatud feodaalseks tegevusalaks.

Käsitletav ajajärk oli siirdeperioodiks naturaalmajanduselt rahamajandusele, oma tarbeks tootmiselt kaubatootmisele, feodalismilt kapitalismile. Uute rahaliste maksude sisseseadmine (pearaha, jookidemaks jt.), poekaupade tarbimise suurenemine jne. suurendasid nõudmist raha järele. Välismaistel ja pealinna eeskujudel kasvasid mõisnike vajadused riietuse, elamu, toidu, teenijaskonna jne. alal.² Hakati otsima uusi tuluallikaid, et saada vahendeid suurenenud tarvete rahuldamiseks.

Uute tuluallikate otsimisel kasutati «kõiki mõeldavaid vahendeid selleks, et maapinnalt ja tema harijatelt võtta niipalju, kui need vaid lasksid välja pigistada ilma kapitalimahutusteta ja mõisa täieliku laostamiseta».³ Sadamatele lähemal asuvad mõisad müüsid metsa saeveskitele, mõnes mõisas hakati ajama tõrva, asutati manufaktuure (näiteks klaasitehaseid), müüdi talupoegi maata ja spekulieriti mõisatega. Peamiselt ja enamikus aga püüti laiendada teraviljakasvatust ning ühenduses sellega tugevdada talupoegade ekspluaterimist, suurendades teoorjust ja loonusandameid ning töö intensiivsust.⁴

Kuni XVIII sajandi keskpaigani said mõisad oma rahalised tulud eeskätt teravilja müügist. Vilja väljaveo keelud sajandi esimesel poolel olid tugevasti piiranud sedagi tuluallikat, kuid keelu kaotamine Katariina II ajal tegi uuesti võimalikuks vilja väljaveo suurendamise. Siiski ei suutnud see allikas rahuldada üha kasvavat rahavajadust ja viljatodangu suurendamiseks asuti laiendama mõisapõlde. Selleks mõisastati talusid ja hariti üles uudismaad. Siin aga satuti vastamisi väetiste puudusega. Juba XVII sajandil oli olnud puudus sõnnikust.⁵ Põldude laiendamisel oleks pidanud sõnniku tootmine suurenema mitte üksnes vastavalt põllupinna suurenemisele, vaid veelgi enam, sest üldreeglina olid hiljem üles-

² Vrd. [A. F. Hueck], Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845, lk. 109 ja 110; Eesti NSV ajalugu. I köide, toimetanud A. Vassar, Tallinn, 1955, lk. 502 ja 503.

³ Hueck, Darstellung, lk. 109 ja 110.

⁴ Vt. Eesti NSV ajalugu I, lk. 492—504, 508—516; Hueck, Darstellung, lk. 109 ja 110.

⁵ A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, lk. 79—85.

haritud maad halvema pinnasega ja vajasid senistest tugevamat väetamist. See aga tähendas, et loomade arvu oli vaja suurendada. Seda ei saadud aga teha söödabaasi piiratuse tõttu. Loomasööda puudus oli juba senigi olnud alaliseks nähtuseks, nii et kevadeti oldi sunnitud söötma loomadele õlgkatuseid. Põllupinna laiendamine vähendas veelgi söödabaasi, sest hariti üles ka heinamaid, kärjamaid ja karjatamiseks kasutatud metsaalasid ning võsastikke. Nii piiras väetise puudus oluliselt viljatootmise laiendamist.

Karjakasvatuse laiendamine ei olnud lahendatav ka söödakultuuride kasvatamisega põldudel, sest karjasaaduste jaoks puudus vajalik turg. Küllaldasid turustamisvõimalusi oleks leidunud villale, kuid lambakasvatust takistasid kohaste karjamaade vähesus ja ka see, et tõuloomade muretsemiseks ning lautade ehitamiseks oleks kohe alguses tulnud investeerida küllaltki suuri summasid.

Turg oli olemas ka linale ja linaseemnele, kuid lina puhul kerkis väetiste küsimus veelgi teravamalt esile kui teravilja puhul, sest lina ei anna midagi põllule tagasi ega ka sööta karjale.

Näis, et põllumajandus ja üldse mõisamajandus olid sattunud ummikusse, millest ei paistnud väljapääsu üheski suunas. Pärisorjuslik põllumajandus ei suutnud enam rahuldada temale esitatavaid suurenenud nõudmisi. Niisuguses olukorras osutus Eesti mõisnikele päästjaks piiritustööstus põllumajandusliku abikäitisena. Piiritustööstus võimaldas üheaegselt laiendada teravilja ja väetiste tootmist ning saada teraviljast kõrgemat hinda. Piirituse tootmise järsk suurendamine ja viljahindade tõus suurendasidki XVIII sajandi teisel poolel järsult mõisate tulusid.

Piiritusetoodangu suurendamiselt võttis tõkkes Vene turu avanemine. Piirituse tootmine oli juba enne seda kõrge tasuvusega, kuid tema laiendamist oli takistanud viina turustamisvõimaluste piiratus; väljaveoks olid peaaegu täielikult puudunud võimalused, siseturg aga oli väike. Tõsi küll, mõisnikud olid juba XVIII sajandi esimesel poolel teinud tõsiseid pingutusi, et leida võimalusi mõisafes toodetud viina jaoks siseturu laiendamiseks. Ühelt poolt tõrjusid nad välja kõik muud viinatootjad ja neil õnnestus peaaegu lõpp teha salaviinapõletamisele, mis talupoegade ja käsitöölaliste hulgas oli levinud üsna laialdaselt. Teiseks püüdsid nad suurendada viina tarbimist. Selleks oli Huecki andmetel mõnes mõisas esimesi viina ostjaid premeeritud. Üldiselt oli aga levinud komme tasuda talupoegadele igasuguste eriteenete ja neilt ostetavate saaduste eest viinaga, jagada neile viina talgute puhul ning kinkida pulmadeks ja varrudeks. Kõik need võtted andsid märgatavaid tulemusi. Juba XVIII sajandi 30-ndail aastail hakatakse ametlikes andmetes kurtma, et viinapõletamine on kasvanud liiga laialdaseks ning põhjustanud viljapuuduse ja metsade laastamise. Nii näiteks kirjutatakse Liivimaa kindralkubeneri patendis 25. oktoobrist 1762: «See on igapähele teada, et mõnd aastat esineb Liivimaal ülemäärane viinapõletamine, mis ei tunne mingit piiri.» See piiritusetoodangu suurendamine oli eriti märgatav peamiselt Riiale lähedastes kohtades, seega Lätis, kus selleks palju kaasa mõjus Kuramaalt ja Poolast viina sisseveo keelamine. 1766. a. aga avanes viinale Vene turg ning viina müügivõimalused ümmarguselt kahekordistusid. Eestimaa toodetud piiritusest müüdi Venemaale 1796. a. 42,5% (546 295 pangest 232 545 pange) ja 1836. a. 61,7% (686 975 pangest 425 724 pange).⁶ XVIII sajandil müüdi Lõuna-Eestist Venemaale rohkem viina kui Põhja-Eestist, XIX sajandi esimesel poolel aga samapalju, ajuti isegi vähem.⁷ Näiteks 1836. a. müüdi Lõuna-

⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 5, lit. A, 1. 2 ja lit. B, 1. 17 ja 18.

⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. 15, l. 26—28.

Eestist Venemaale 423 889 pange viina,⁸ mis moodustas ligikaudu pool viina kogutoodangust. Rohkem ei suutnud Vene turg vastu võtta.

Karja suurendamist ning põldude viljakuse säilitamiseks ja tõstmiseks vajaliku väetise saamist olid varem takistanud loomasööda vähesus ja see, et loomasaaduste turustamisvõimalused peaaegu puudusid. XVIII sajandi teiseks pooleks aga kujunes kasvavas Peterburis küllaldane turg siinsetele nuumloomadele.

Jäi lahendada söödaküsimus. Teraviljatoodangu suurendamiseks laiendati mõisapõldusid, mille tagajärjel vähenes heinamaade ja karjamaade pindala. Välismaaga võrreldes ei olnud heinamaa pindala sugugi väike. W. Chr. Friebe näitas⁹ 1803. a., et kui Saksamaal ja Inglismaal peeti heinamaa ja põllu pindala õigeaks suhteks 1 : 2, siis Liivimaal oli see 2 : 3 või isegi 5 : 7. P. Jordani andmetel¹⁰ oli see suhe veel XIX sajandi teisel poolel Harjumaal 1,8 : 1, Virumaal 1,05 : 1, Järvemaal 0,8 : 1, Liivimaa osas aga 1,48 : 1. Pindalalt oli heinamaad seega üsna ohtrasti ja sellelt pindalalt heinategemiseks jätkus vaevalt tööjõudu. Kuid tuleb silmas pidada, et siinsete põldude viljakuse tase nõudis iga põllumaa ühiku kohta vähemalt sama suure loomade arvu pidamist kui Saksamaal või Inglismaal. Iga loom aga vajab siin pikema talve tõttu laudaperioodiks rohkem sööta. Teiseks olid siinsed heinamaad palju halvemad heinamaadest Saksamaal ja Inglismaal. Kestva röövmajanduse tõttu, mille kestel heinamaadelt ainult võeti ja midagi vastu ei antud, kurnati nende pinnas välja ja nende viljakus üha vähenes. Mõisates oli pealegi heinamaid suhteliselt vähem kui maakonnas resp. kubermangus keskmiselt. Friebe arvas sellepärast 1804. a., et sisuliselt võttes võis Liivimaal arvestada heinamaa ja põllu suhet mitte 2 : 3, vaid ainult 2 : 5, nii et heinamaid oli juba liiga vähe.¹¹ Igatahes oli tõsiasi, et kuigi loomade arv põllumaa kohta kippus olema hädavajaliku väetise saamiseks tarvilikust väiksem, esines siiski pidevalt suur loomasööda puudus.

Keskmiselt saadi meil ühelt vakamaalt heinamaalt heina ainult 20 puuda ümber. 1803. a. võtab Friebe Liivimaa kohta arvestuse aluseks ühelt tündrimaalt 30 puuda, mis vakamaalt teeb 21,4 puuda, samas aga selgub üksikute heinamaa liikide kaupa toodud andmetest, et vakamaalt saadi ainult 5½—16 puuda heina.¹² Hueck märgib, et Oisu Sivers sai 30 ja Koigi Grünwaldt 25 puuda heina vakamaalt,¹³ kuid need mõisad olid eriseisundis. 1912. a. ametliku statistika järgi loeti keskmiseks heinasaagiks tessatinilt Liivimaal 60,4 ja Eestimaal 71,5 puuda,¹⁴ mis teeb vakamaa kohta vastavalt ligikaudu 20 ja 24 puuda. Käesoleval sajandil arvestati, et enam kui pooled heinamaad annavad saaki hektarilt alla 1000 kg,¹⁵ seega alla 21 puuda vakamaalt. Nii võib pidada reaalseks ca 20 puuda vakamaalt. Põld andis lisaks teradele ka õlgi. Arvestatakse, et suviviljadel oli õlesaak keskmiselt 1½ ja taliviljadel 2—2½ korda suurem terasaagist.¹⁶ Võttes aluseks, et vili andis nelja seemne ümber, ja jagades taliviljade saagi pooleks (pool langeb kesa arvele), leiame, et aastati

⁸ Eesti majandusajalugu I. Tartu, 1937, lk. 393.

⁹ W. Chr. Friebe, Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirtschaft in Lieland. Zweites Bändchen, die Viehzucht in Lieland betreffend, Riga, 1803, lk. 7.

¹⁰ P. Jordan, Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland II. Reval, 1871, lk. 50 ja 51.

¹¹ Friebe, Grundsätze, lk. 8.

¹² Sealsamas, lk. 31 ja 32.

¹³ Hueck, Darstellung, lk. 308 ja 309.

¹⁴ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 1169, l. 9.

¹⁵ Eesti. Maa, rahvas, kultuur. Tartu, 1926, lk. 323.

¹⁶ Eesti entsüklopeedia. VIII kd., Tartu, 1937, v. 1329

saadi ühelt suvivilja vakamaalt ca 25 puuda ja talivilja vakamaalt ca 15 puuda õlgi. Igalt olemasolevalt põllumaa (millest oli $\frac{1}{3}$ talivilja, $\frac{1}{3}$ kesa ja $\frac{1}{3}$ suviviljade all) vakamaalt saadi seega keskmiselt $18\frac{1}{3}$ puuda õlgi. Need õled ja põhud kasutati osalt loomasöödaks, osalt aluspõhuks ja asendasid nendena heina sõnniku «toorainena». Loomasöödana oli nende väärtus heinte omast tublisti madalam. Kui üheks söötühikuks lugeda 1 kg otri, siis läheb ühte söötühikusse häid luhahainu 3 kg, taliviljapõhku 6 kg, odrapõhku 3,7 kg ja kaerapõhku 4,5 kg.¹⁷ Võttes üheks söötühikuks 1 kg kaeru, sisaldab üks kilogramm luhahainu keskmiselt 0,52, sama kogus kaerapõhku 0,31, rukkipõhku 0,22, kaerahaganaid 0,48 ja rukkiahaganaid 0,39 söötühikut.¹⁸ Viinapõletamiseks tarvitati peamiselt rukist ja otri. Kui arvestada, et põhkudest pool, suuremalt osalt just odrapõhk, kasutati loomasöödana, ja meenutades, et vakamaalt saadi keskmiselt $18\frac{1}{3}$ puuda õlgi, siis vastab söödaks kasutatud põhk oma söödaväärtuselt ca 7 puudale heintele. Teine pool (9 puuda) kasutati aluspõhuks, millena ta asendas täiel määral heina. Nii asendasid ühelt vakamaalt saadud põhk ja haganad vähemalt 16 puuda heinu. Üks vakamaa põldu andis seega ainult 20% vähem koresööta ja aluspõhku kui üks vakamaa heinamaad.

Uhe vakamaa põllu kohta kasvatatavate loomade sööt saadi sellelt põlult endalt ja nii suurelt heinamaatükilt, kui palju heinamaad tuli keskmiselt ühe vakamaa põllu kohta. Kahjuks on varemast ajast selle suhte kohta vähe andmeid ega ole võimalik arvudes näidata, kuidas see suhe ja põllu iga vakamaa kohta saadav loomasööda hulk muutusid. Hilisemad andmed näitavad selles osas suuri lokaalseid erinevusi. Nii oli 1866. a. mõisates iga vakamaa põllu kohta heinamaad Viljandimaal 0,69, Pärnumaal 1,97, Võrumaal 0,43 ja Tartumaal 0,63 vakamaad; 1867. a. Harjumaal 1,34, Virumaal 0,78, Järvamaal 0,59 ja Läänemaal 1,90 vakamaad. Taludes oli iga põllumaaühiku kohta üldiselt tublisti rohkem heinamaad kui mõisates.¹⁹

On teada, et alates XVIII sajandi keskpaigast laiendati mõisate põllumaad tunduvalt — küll talude mõisastamise, küll uudismaade harimise teel. Kuidas aga samal ajal muutus heinamaa suurus, selle kohta ei ole andmeid. Isegi kui heinamaa pindala ei vähenenud, vaid jäi endiseks või suurenes suhteliselt vähem kui põllumaa, tähendas see põllumaa iga ühiku kohta loomasööda vähenemist. Kaasaegsete ja hilisemate üldsõnaliste käsitluste järgi ongi see nii olnud. Põldude jaoks ei jätkunud juba varemgi küllaldaselt väetist. Võiks öelda, et meie põllumajanduses on alati olnud keskselt küsimuseks küllaldase väetise hankimise probleem. Hupel ütleb,²⁰ et harva jätkub sõnnikut tervele kesapõllule. Võib olla rahul, kui sellest pool saab väetist, nii et põldu väetatakse ainult üks kord kuue aasta kestel. Mõnes mõisas sünnib see üheksa või isegi kaheteistkümmne aasta tagant. Neis tingimustes pidi igale väikselegi väetise koguse vähenemisele kaasnema põldude väljakurnamine ja viljakuse tunduv langus seda suuremal määral, mida enam võeti kasutusele endisest vähem viljakaid maid.

Tekkinud puudujääki loomasööda tootmises oli võimalik katta põllu ühel osal teravilja asemel loomasöödade kasvatamise, teravilja loomadele söötmise, kõikide heinte ja õlgede söödana kasutamise, aluspõhuks turba,

¹⁷ A. Muuga, Üldine söötmissõpetus. Tartu, 1946, lk. 171—185.

¹⁸ Большая Советская Энциклопедия. Т. 13, Москва, 1952, lk. 25.

¹⁹ Andmed on toodud kokkuvõtete põhjal, mida riütelkondade poolt kogutud materjalide alusel tegi Liivimaa kohta Jung-Stilling ja Eestimaa kohta P. Jordan. (Fr. v. Jung-Stilling, Material zu einer allgemeinen Statistik Livlands und Oesels II, Riga, 1864, lk. 157; Jordan, tsiteeritud teos.)

²⁰ A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch. Erster Theil, Riga, 1796, lk. 16.

sambla jm. tarvitamise ning heinamaa pindala suurendamise teel. Esimesed kaks neist võimalustest ei sobinud sellepärast, et siis oleks vähenednud müügivilja hulk. Ka kõikide heinte ja õlgede söödaks kasutamine ei oleks katnud vahet või oleks katnud selle vaid hädavaevu. Turba ja sambla hankimine aga oleks nõudnud väga palju töökulu, mida juba niigi suurte teokoormiste traditsioonilise kindlakskujunemise tõttu oli raske katta. Kõigi nende võimaluste kombineeritud kasutamine oleks olukorda mõnevõrra kergendanud, kuid see oleks nõudnud võrdlemisi suuri pingutusi.

Hoopis kergem väljapääs leiti viinapõletamises. Sel puhul läks osa viljast praaga kujul loomasöödaks. Tavaliselt arvestati praaga väärtust ühele kolmandikule viinapõletamiseks tarvitatud vilja väärtusest. Kui eeldada, et viinapõletamiseks kulutati võrdne maht rukkeid ja otri, siis oleks ühe vaka vilja keskmiseks kaaluks $2\frac{3}{4}$ puuda. Ühelt vakamaalt saadi puhassaagina rukkeid keskmiselt 16 puuda, otri $15\frac{1}{2}$ puuda. Kui rukkisaak (kesa arvel) võtta pooles suuruses, siis võib arvata, et ühelt vakamaalt saadi teravilja puhassaaki keskmiselt üle 10 puuda ($10\frac{1}{3}$ puuda). Viinaks põletamisel läks sellest viljast üks kolmandik praagana loomasöödaks, mis vastas 3,4 puudale viljale või 6,8 puudale heintele. Põhu ja praaga näol saadi sel teel ühelt vakamaalt põllult kokku ca 3 puuda heinte väärtuses sööta rohkem kui heinamaalt. Paljud mõisnikud hindasid praaga toiteväärtust aga hoopis kõrgemalt. See oligi õigustatud, sest meie arvestuses on võrreldud praaka hea luhahainaga. Heinte tegelik keskmine toiteväärtus oli aga alla selle. Seepärast arvestabki Chr. v. Brevern, et praak loomatoiduna asendab heinte hulka, mis ei ole mitte $\frac{2}{3}$, nagu meie arvestustes, vaid koguni $1\frac{1}{2}$ viina põletamiseks kasutatud vilja kaalu: 72-st leisikast viljast saadud praak vastab 108-le leisikale heintele. Mõned arvestasid nende suhte 1 : 1 ja olid arvamisel, et praaga arvele tuleb kanda nuumloomade kogu juurdekasvu väärtus ja pool sõnniku väärtusest.²¹ Praaga toetamisel saadi ühtlasi kvaliteedilt paremat sõnnikut, mis oli virtsaga tugevasti läbi imunud. Rutikvere mõisa omanik von Pistohlkors muutub seepärast nuumhärjade sõnniku väärtusest kõneldes otse luuleliseks ja pateetiliseks. Ta ütleb, et sellele sõnnikule tuleb vaadata kui aardele, mis paneb liikvele kõik majapidamise vedrud, sest ta võimaldab suuremat viljasaaki ning seega mõisa tulude tõstmist.²²

Kogemused näitasid, et kõige rohkem ja kõige paremat sõnnikut saadi praaga söötisel nuumhärjadele. Pistohlkors isegi väitis, et nuumhärjad annavad viis korda rohkem sõnnikut kui sama arv lehma.²³ Teised olid tagasihoidlikumad ja enamasti võrrotati üks härg kahe lehmaga.

Härgade nuumamine ei olnud kasulik mitte ainult sõnniku saamise eesmärgil, vaid see kujunes mõisatele ühtlasi küllalt suureks otseseks tuluallikaks, sest Peterburis oli võimalik müüa nuumhärgi suhteliselt kõrge hinnaga. Hupel ütleb, et suurtest sissetulekutest huvitatud mõisarentnik naeratas, kuuldes, et viina põletatakse ilma seejuures härgi nuumamata. Ainult 25 härja nuumamisest võivat saada 250—400 rubla.²⁴ Mõisad nuumasid härgi kas oma arvel või võtsid neid lihunikelt ja ettevõtjailt kindla tasu eest nuumale. Pistohlkors arvestas, et kus talvel iga päev üks vaat viina põletati, seal võis nuumata 50 härga, kahe vaadi puhul saavat nuumhärjadest aastas puhaskasu 900—1500 rubla.²⁵ Tavaliselt arvestati, et iga

²¹ Chr. v. Brevern, Erfahrungen und Ansichten in landwirtschaftlicher Hinsicht. «Livländische Jahrbücher», Bd. V, St. 2, Dorpat, 1830, lk. 195; Rechenknecht für Branntweinbrenner in den Ostseeprovinzen. Reval, 1840, lk. VI, 13; Friebe, Grundsätze, lk. 31.

²² Hupel, Oekonomisches Handbuch. Zweiter Theil, Riga, 1796, lk. 382.

²³ Sealsamas.

²⁴ Hupel, Oekonomisches Handbuch I, lk. 174 ja 175.

²⁵ Hupel, Oekonomisches Handbuch II, lk. 380.

70 vaka viinaks põletatud vilja arvel võis nuumata ühe suure (ukraina) härja. Kohalikke, väiksemaid härgi võidi nuumata iga 3 ukraina härja asemel 4 või isegi kuni 6, ja seda ilma heinu andmata. Heinte andmisel võidi veel rohkem härgi nuumata.²⁶ Vastavalt viinapõletamise mahule nuumati Hupeli andmetel XVIII sajandi lõpul talviti mõisas 20—200 härja.

Põletades vilja viinaks oli mõisatel võimalik pikema aja jooksul, nimeft kuni 1820-ndate aastateni, realiseerida teravilja tunduvalt kõrgema hinnaga kui muul kujul müües.

Võttes aluseks XVIII sajandil esinenud arvestuse, et ühe vaadi viina saamiseks kulub keskmiselt 9 vakka vilja, mille hinnast läheb praaga arvele üks ja viina arvele kaks kolmandikku, võib ühe vaadi viina toorainete hinnaks arvestada 6 vaka ehk $\frac{1}{8}$ säilitise teravilja hinna.

Seda suhet võib pidada reaalseks kuni XIX sajandi 20.—30-ndate aastateni. Kuid tuleb märkida, et XVIII sajandi keskel oli veel raskusi viljast sel määral viina saamisega. Näiteks Sagadi mõisas ei saadud pea-aegu kunagi nii palju viina.²⁷ Hindade languse tagajärjel 1820. a. alanud piiritustööstuse kriis sundis varustama tehaseid paremate seadmetega ja ratsionaliseerima tootmisviise, mistõttu hakati saama samast viljahulgast umbes poolteist korda enam viina. Kui XVIII sajandi keskel oli ühest vakast rukkiteist saadud $13\frac{1}{2}$ toopi viina, siis 1794. a. arvestati vähemalt $16\frac{1}{2}$ toopi,²⁸ 1840.—1842. a. aga juba 21—23 toopi.²⁹ Öisu mõisas saadi isegi üle 27 toobi.³⁰ Järgnevas arvestuses on seepärast viina tootmiskulude arvutamisel võetud alates 1835. aastast 1 vaadi viina toorainete hinnaks üks kaheteistkümnendik rukki säilitise hinnast.

Peale toorainete hinna kuulusid käsitletavajalikul ajajärgul viina tootmiskuludesse ainult veel viinaköövide ja nende seadmete amortisatsioon ning piiritustööstusse paigutatud kapitali kasv. Küte, töö ja piiritustehaste ehitustööd ning ehitusmaterjal ei maksnud mõisal üldiselt midagi — need saadi talupogade tasuta tööga. Rahalisi kulutusi tuli eeskätt teha vaskkatelde muretsemiseks, teataval määral ka toormaterjali ostmiseks.

Hupel on vajaliku kapitali suurust hinnanud kuni 6000 rublani. See summa sisaldab muu seas ka loomade nuumamiseks tehtavad kulutused. Piiritustööstusele jääks sellest 3000—4000 rubla, millest katelde väärtus moodustab kuni 3000 rubla. Ilmselt kehtib see arvestus suurte, aastas kuni 1000 vaadi viina tootvate tehaste kohta. Nii suuri tehaseid aga ei olnud palju. 1836. a. tootis iga piiritustehas Eestis keskmiselt 156 vaadi viina, nimelt Põhja-Eestis 95 ja Lõuna-Eestis 228 vaadi. Kuigi piiritustehaste seadmete väärtus ei vähene võrdeliselt toodangu vähenemisega, vaid sellest tunduvalt vähemal määral, ei ole siiski liialdatud, kui eeldada, et XVIII sajandil ja XIX sajandi algul kulus ühe niisuguse tehase rajamiseks keskmiselt umbes 2000 rubla. 1830. a. luges Chr. v. Brevern ca 450-vaadilise aastatoodanguga piiritustehase ehituste ja seadmete väärtuseks 4500 rubla.³¹ Et see kapital oli mahutatud peamiselt seadmetesse, siis tuleb temalt arvestada 10% amortisatsiooni, kapitali kasvikuks on võetud 5%. 2000-lt rublalt teeb see kokku 300 rubla aastas, s. o. ühe vaadi viina kohta 2 rbl.

Piiritusel (resp. viinal) oli kolm erinevate tingimustega turgu. Oma

²⁶ Sealsamas, lk. 380; Hueck, Darstellung, lk. 290.

²⁷ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 212, l. 22.

²⁸ ENSV RAKA, f. 30, nim. 2, s.-ü. 1156, l. 13.

²⁹ ENSV RAKA, f. 949, nim. 1, s.-ü. 1860, l. 242; Rechenknecht für Branntweinbrenner, lk. 2—3.

³⁰ Rechenknecht für Branntweinbrenner, lk. 1.

³¹ Brevern, Erfahrungen, lk. 195.

kõrtsides müüsid mõisad viina püsiva kindla hinnaga: 15 kop. toop ehk 18 rubla vaat, arvestamata väiksemaid kõrvalekaldumisi. Kui müügikuludeks arvestada 10—12%, siis oli hulгимüügihinnaks ümmarguselt 16 rubla vaat.

Linnades oli piirituse hulгимüügihind väga muutlik, sest ta sõltus nõudmisest ja pakkumisest, millele avaldasid mõju muu seas ka viina väljavedu ja viljahinnad. Riigile ja sisekubermangude viinarentnikele ostetava viina hulk ja hind määrati hankelepingutes 1—4 aastaks ette kindlaks ning sõltus samuti põhiliselt nõudmisest ja pakkumisest.

Olemasolevate andmete põhjal on koostatud viina oma- ja müügihinna suhet näitav tabel, kusjuures müügihinnast on maha arvatud müügikulud, mis kõrtsides müümisel olid 10—12½% (tasu kõrtsmikule), riigile müümisel aga ümmarguselt 2 rbl. 25 kop. vaadilt (veokulud, komisjonitasu jm.).

Viljahindade rubriigis on esitatud rukki hinnad. Et aga säilitisest rukist sai rohkem viina kui teistest viljaliikidest, tabelis aga on võetud aluseks keskmine viina väljatulek mitmesugustest teraviljadest, siis on tabelis esitatud viina toorainete ja koos sellega ka omahind tegelikust mõnevõrra kõrgem, kuid võimaldab siiski üldpildi saamist. Andmed viljahindade kohta ajavahemikus 1761—1829 on Hagemeistrilt,³² hilisemate aastate kohta Liivimaa Üldkasuliku Majandusliku Sotsieteedi materjalidest³³ ja teistest allikatest.³⁴ Viina hind linnades (resp. Riias) kuni 1829. aastani on samuti Hagemeistri järgi. Riigile ja viinarentnikele müüdud viina hind on toodud Eestimaa rüütelkonna ja üksikute mõisate arhiivides leiduvate andmete järgi.³⁵

Uhe vaadi viina oma- ja müügihind
(höberubladest)

Aastad	Omahind			Müües saadi		
	Vilja hind	Kapitali amortisatsioon ja kasv	Kokku	Kõrtsides	Linnades	Riigile ja viinarentnikele müües
1761—1770	4.44	2.00	6.44	16.00	7.70	11.04
1771—1775	6.72	2.00	8.72	16.00	8.90	10.53
1776—1780	4.12	2.00	6.12	16.00	7.00	—
1781—1785	5.62	2.00	7.62	16.00	8.00	—
1786—1790	9.25	2.00	11.25	16.00	13.20	—
1791—1795	7.94	2.00	9.94	16.00	11.70	—
1796—1800	8.25	2.00	10.25	16.00	13.10	18.47
1801—1805	11.88	2.00	13.88	16.00	15.60	—
1816—1820	10.75	2.00	10.75	16.00	12.00	10.02
1821—1825	6.36	2.00	8.36	16.00	8.00	5.48
1826—1830	5.65	2.00	7.65	16.00	5.00	7.81
1841—1845	7.82	2.00	9.82	16.00	—	9.25
1846—1850	7.52	2.00	9.52	16.00	—	9.22
1851—1855	6.73	2.00	8.73	16.00	—	9.20
1856—1860	7.75	2.00	9.75	16.00	10.00	10.20
1861—1863	9.20	2.00	11.20	16.00	—	—

³² Eesti majandusajalugu I, lk. 321, 380.

³³ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 249, l. 5; s.-ü. 277, l. 7; s.-ü. 286, l. 7.

³⁴ Eesti majandusajalugu I, lk. 444.

³⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1750, l. 1—89; s.-ü. 1743, l. 10; s.-ü. 1746, l. 13; f. 1687, nim. 1, s.-ü. 69, l. 1; s.-ü. 59, l. 1—5; s.-ü. 96, l. 10—12; f. 1324, nim. 1, s.-ü. 58, l. 40.

Tabelist näeme, et kuni 1819. aastani said mõisad oma viljast teda viinaks töödeldes tunduvalt kõrgemat hinda kui viljana müües. Seega võimaldas viinapõletamine sel ajal mitmeti lahendada mõisate ees seisvat peamist ülesannet — suurendada oma rahalisi tulusid. Peale viinamüügist saadud sissetulekute suurenes ka teraviljatoodang ja temast saadi kõrgemat hinda, samuti andis suurt tulu härgade nuumamine. Alates 1820-ndast aastast langeb viina hind Vene sisekubermangudes asutatud suurte piiritustehaste konkurentsi tõttu sellele kriitilisele tasemele, millest allapoole minnes ei oleks saadud enam tagasi viina tootmiskulusid. Vilja- ja viinahindade suhe muutus kogu aeg enam-vähem pidevalt viina kahjuks. Ühe säilitise rukki hinna eest võis osta 1760. a. 3½ vaati viina, 1774. a. 5 vaati, 1824. a. 8 vaati ja 1825. a. 10 vaati.³⁶ Parun Uexküll-Güldenbrand näitas 1838. a., et juba siis, kui viina hind langes vaadilt 14 rublale, oli tasuvam sööta vili loomadele.³⁷ Tegelikult püsis viina hind tublisti alla selle taseme, välja arvatud ainult mõisate oma kõrtsides müüdav viin. Viljast kõrgema hinna võimaldajana kaotas viinapõletamine seega oma tähtsuse. Karjakasvatuse tasuvuse tõus avas perspektiivid viljast parema hinna saamiseks karjale söötmise teel, mis omakorda oleks olnud kasulikum ka väetiste hulga suurendamise seisukohalt. Arvestades turutingimusi hakati paljudes mõisates arendama eeskätt lambakasvatust. Karjasaadustele turu leidmise raskused, viinahindade tõus 40-ndail ja 50-ndail aastail, kartulite tarvituselevõtmine viina toorainena ning suurel määral ka konservatiivne kinnipidamine sissejuurdunud majapidamisviisist ei lasknud XIX sajandi esimesel poolel siiski olulise ulatusega murrangut toimuda, vaid viinapõletamine püsis mõisamajanduse keskse lülina. Eestimaa maapäeval väideti 1842. a., et mõisad ei tooda peale meriinolammaste villa midagi, mis võiks asendada teravilja ja kartulit, sest karjakasvatus on vähe arenenud. Mõnes mõisas annab kartul pool ja rohkengi puhastulust. Viinapõletamise ära jäädes aga kaotaksid kartulid peaaegu täielikult oma väärtuse ja langeksid ka viljahinnad.³⁸ Vilja suhteliselt vähese väljaveo tõttu olid viljahinnad kaotanud sõltuvuse välisturu hindadest ning sõltusid peamiselt nõudmise ja pakkumise suurusel siseturul, kus hinda määravaks nõudjaks oli esijoones piiritustööstus.

Viinapõletamiseks kulutati teravilja (setvertides):

	1796. a.	1805. a.	1815. a.	1825. a.	1835. a.
Põhja-Eestis ³⁹	127 684	103 720	106 775	123 372	148 303
Lõuna-Eestis ⁴⁰	—	—	—	ca 132 000	ca 150 000
Eestis kokku	—	—	—	255 372	298 303

1835. a. viinapõletamiseks kulutatud vilja hulk moodustas Põhja-Eestis ligikaudu 47% mõisate teravilja puhassaagist ja Lõuna-Eestis 20% eramõisate teravilja puhassaagist. See näitab, et peaaegu võrdse viina-

³⁶ [A. v. Lōwis of Menar], Ansichten über die Ursachen und wahrscheinliche Dauer der Wohlfeilheit aller Landes-Erzeugnisse... «Livländische Jahrbücher», Bd. 1, 2. Stück, Dorpat, 1825, lk. 125—127; Brevern, Erfahrungen, lk. 272.

³⁷ [Baron Uexküll-Güldenbrand], Wie soll die Wirtschaft unserer Landgüter einst ohne Branntweinsbrand bestehen? «Livländische Jahrbücher», Neue Folge, Bd. I, 2. Stück, Dorpat, 1838, lk. 15.

³⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A I 81, l. 50.

³⁹ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 5, lit. A ja B.

⁴⁰ ENSV RAKA, f. 950, nim. 1, s.-ü. 133, l. 127 ja 128; s.-ü. 343, l. 1—55; f. 952, nim. 1, s.-ü. 405; f. 951, nim. 1, s.-ü. 3086—3128; f. 949, nim. 1, s.-ü. 1854, l. 1—59; s.-ü. 1860, l. 3—12; s.-ü. 1867, l. 43—46; f. 296, nim. 30, s.-ü. 161, l. 5 ja 6.

toodangu juures oli viinatööstuse osatähtsus põllumajanduses juba siis Põhja-Eesti alal palju suurem kui Lõuna-Eestis. 1846. a. kulutati Võrumaal viinapõletamiseks 14,9% teravilja puhassaagist ja 17,9% kartuli puhassaagist,⁴¹ Tartumaal 1854. a. vastavalt 17 ja 48,7%.⁴² XVIII sajandi lõpul oli teraviljasaak tõenäoliselt väiksem, sest põllumaad oli vähem. Viinatoodang oli aga suurem, milleks kulutati pealegi suhteliselt rohkem vilja. Sellest tuleb järeldada, et tollal läks tunduvalt suurem osa teraviljatoodangust viinapõletamiseks: Põhja-Eestis teravilja puhassaagist tõenäoliselt 30% ja Lõuna-Eestis 20% ümber. Et teravilja vajati suurel hulgal inimeste toiduks, mõningal määral ka loomasöödaks (hobustele kaeru, vähesel määral teravilja ka sigadele ning veistele), siis tuleb neid protsente pidada väga kõrgeks ja nad näitavad tegelikult seda, et eriti viletsama viljasaagiga aastatel aeti viinaks mitte ainult teravilja ülejäägid, vaid ka üks osa toiduks vajalikust viljast. Võrdluseks võiks märkida, et ajavahemikus 1767—1771 veeti Tallinnast vilja aastas välja keskmiselt 2700 säilitist⁴³ ehk 40 500 setverti. Isegi kui arvestada, et teiste sadamate kaudu läks teist samapalju, oleks see tunduvalt vähem viinapõletamiseks tarvitatud vilja kogusest.

XIX sajandi kolmekümnendatest aastatest hakati piiritustööstuses teravilja asemel ulatuslikumalt kasutama kartuleid. Sellega oli katsetatud juba sajandi algusest peale, kuid nimetamisväärsete tulemusteta, sest riik keeldus kartuliviina ostmast. Alles 1834. a. kaotati see kitsendus ajutiseks ja 1843. a. lõplikult.⁴⁴ Kuigi kartuliikaldused 1845.—1849. a. mõnevõrra pidurdasid kartuli tarvitamist, kasvas see siiski üldiselt kiiresti. Hueck väitis 1845. a., et viinapõletamise peamiseks toeks on kartulikasvatust, ja kordas Johnsoni arvamust, et pool Liivimaa viinatoodangust põletatakse kartulitest.⁴⁵ See näib siiski liialdusena, sest üksikute aastate kohta olemasolevad andmed näitavad kartuli tarvitamist väiksemana. Nii valmistati Lõuna-Eestis 1846. a. 23,8% viinatoodangust kartulitest,⁴⁶ Pärnumaal 1839. a. ainult 1,2%.⁴⁷ Vene Rahandusministeeriumi aastaaraamatutes avaldatud ametliku statistika järgi toodeti kartulitest Liivimaa 1862/63. a. 37%, 1863.—1868. a. 47%, Eestimaal 1862/63. a. 22%, 1863/64. a. 58%, 1863.—1868. a. 55% viina kogutoodangust.

Kartuli piiritustööstuse tooraineks kasutamiseks loodi alus tema ulatuslikuks kasvatamiseks ja temast rahaliste tulude saamiseks. Kartuleid tooraineks tarvitades saadi mitu korda väiksemalt põllupinnalt sama hulk viina ja praaka kui oli saadud ja saadi teravilja kasutamisel. See võimaldas suurendada väetiste hulka iga põllumaaühiku kohta, suunata endisest suuremal määral teravilja müügile või loomasöödaks ja saada ühelt ühikult endisest suuremat tulu. Lisaks sellele aitas kartulikasvatamine viljade vaheldumise, maa põhjalikuma harimise ja selle tulemusena umbrohtude hävitamise teel säilitada ja tõsta põldude viljakust.

Nii kujunes viinapõletamine Eestis XVIII sajandi viimases kolmandikus mõisamajanduse keskseks lüliks; temata oli enamikul mõisnikel raske kujutleda mõisat. See oli aeg, mil mõisate hinnad tõusid ja langesid koos viinahindade tõusu ja langusega, nagu seda on kujukalt näidanud H. v. Hagemeister.⁴⁸ Nägime, et niisugune areng oli peaaegu paratama-

⁴¹ ENSV RAKA, f. 950, nim. 1, s.-ü. 343, l. 1—55.

⁴² ENSV RAKA, f. 949, nim. 1, s.-ü. 677, l. 90.

⁴³ Eesti majandusajalugu I, lk. 323.

⁴⁴ Liivimaa kubermanguvalitsuse patendid 15. XII 1833, l. II 1834 ja 26. XI 1841.

⁴⁵ Hueck, Darstellung, lk. 215 ja 216.

⁴⁶ ENSV RAKA, f. 296, nim. 30, s.-ü. 161, l. 5 ja 6.

⁴⁷ ENSV RAKA, f. 951, nim. 1, s.-ü. 3118, l. 1—15.

⁴⁸ H. v. Hagemeister, Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. I. Theil, Riga, 1836, lk. 26; Hueck, Darstellung, lk. 113.

tult tingitud olemasolevatest vajadustest ja võimalustest. Viinapõletamine oli mõisatele ainsaks väljapääsuks feodaal-pärisorjusliku majanduse lagunemise perioodil. Ta võimaldas mõisatel kiiresti suurendada turutoodangu ja hoidis vähemalt suurel määral ära, et teravilja kasvatamise laiendamine oleks muutunud puhtakujuliseks röövmajandamiseks. Ühtlasi vabanesid mõisad välismaiste viljaturgude sõltuvusest. Oluliseks puuduseks oli aga kujunev põllumajandusliku toodangu väga tugev ühekülgsus. Mõisate majandus baseerus üha enam ainult ühele toodanguliigile — viinale — ja sattus seepärast täielikku sõltuvusse Vene piiritusturust, teiste sõnadega — Vene valitsusasutustest. XIX sajandi kahekümnendatel aastatel tekkinud kriis avas selles suhtes paljudel silmad. Hakati lambakasvatuse ja muul teel taotlema selle ühekülgsuse kõrvaldamist. Löwis of Menar näitas olukorda analüüsid, et viga oli tehtud vaid selles, et viinapõletamine oli ühekülgselt liiga laiaks aetud ja tehtud nagu omaette lõppeesmärgiks, selle asemel, et temasse suhtuda kui ettevalmistavasse tegevusse üleminekul mitmekülgsemale majandamisele.⁴⁹ Kui XIX sajandi esimesel poolel karjakasvatuse ja linakasvatuse laiendamise ning lambakasvatuse jne. näol kujunes juba eeldusi turutoodangu mitmekesistamiseks, siis hakkas laiaks paisutatud viinapõletamine seda loomulikku arengut pidurdama: loomasöötade ja lina kasvatamiseks ei jätkunud põllumaad. Kuid rahuldades mõisate rahalisi vajadusi, võimaldas piiritustööstus veel vanaviisi kuidagi edasi majandada. Sajandi teises veerandis hakkas tema osatähtsus põllumajanduses siiski vähenema. Osalt sõltus see teiste tootmis- harude tähtsuse suurenemisest, osalt piiritustööstuse tasuvuse langusest ja osalt kartulite tarvituselevõtmisest; viimane võimaldas piiritustööstusele toorainete kasvatamiseks kasutatavat põllumaa pinda oluliselt vähendada.

Siin ei ole ruumi talu- ja laiakspaisutatud piiritustööstusega mõisamajandite vastastikuste suhete käsitlemiseks. Kui piiritustööstus tõi mõisamajandusse kapitalismile omaste joontena kaasa turutoodangu suurenemise ja rahamajanduse süvenemise, siis töösuhete osas jäi see tootmis- haru feodaal-pärisorjuslikuks. Temaga ühenduses toimunud teraviljakasvatuse ja mõningal määral ka loomakasvatuse laiendamine, tööd viinapõletamisel ja piiritustehastele kütte hankimisel põhjustasid teoorjuse suurendamise ja raskemaks muutumise, talupoegade ekspluateerimise olulise suurenemise. Ka talupoegadelt vilja ostmine (resp. viina vastu vahetamine) ja neile viina müümine selle valmistamiseks kulutatud vilja kahe- ja rohkemakordse hinna eest oli üheks vahendiks, mille kaudu mõisnikud kaudsel teel sundisid talupoegi loovutama mõisnikele teatava osa oma tööviljast vastutasuta.

Piiritustööstuse põllumajanduslikust tähtsusest monopolismieelse kapitalismi ajajärgul

1863. a. kehtestatud aktsiisisüsteem, teoorjuse kaotamine 1868-ndal aastal, piirituse vabakaubandus ja muude põllumajanduslike tootmisharude areng põhjustasid olulisi muudatusi piiritustööstuse põllumajanduslikus tähtsuses. Eriti suur tähtsus oli kartuli muutumisel peamiseks piiritustööstuse tooraineks ja piiritustööstuse kontsentreerumisel. Muutunud turustamis- ja tootmisvõimaluste tõttu vähenes Lõuna-Eestis piiritustööstuse põllumajanduslik tähtsus, Põhja-Eestis aga püsis see piiritusetoodangu eriti ulatusliku suurenemise tõttu edasi.

Piiritusetoodangu suurus (arvestatud puhtas alkoholis) oli Eestis

⁴⁹ Löwis of Menar, Ansichten, lk. 222 ja 223.

1835/36. a. 730 131 pange, 1862/63. a. ümmarguselt 650 000 pange, XIX sajandi esimesel poolel püsis ta mõningate kõikumistega 600 ja 800 tuhande pange piirides. Ka 60-ndatel aastatel jäi ta samale tasemele, osalt isegi langes, kuid 70-ndatest aastatest algas kiire ja tugev tõus. 1891/92. a. tõusis toodang 3 677 654-le pangele, suurenedes sajandi esimese poolega võrreldes umbes viiekordseks! See jäigi kõige suuremaks aastatoodanguks Eesti piiritustööstuse senises ajaloo, sest teistel aastatel oli ta mõnevõrra väiksem.

Aktiisivalitsuste aruannete järgi oli kartulipiirituse protsent piirituse üldtoodangust järgmine:

Aastad	Eestimaa	Liivimaa
1863—1868	55	47
1869—1873	69	64
1884—1885	—	59
1889—1893	79	64
1894—1898	81	66

Kui arvestada, et Põhja-Eesti andis kõnesoleval ajajärgul meie ala piirituseoodangust kuni $\frac{3}{4}$ ja et ka Põhja-Liivimaa oli kartulite viinapõletamiseks tarvitamise protsent Liivimaa keskmisest kõrgem ning et ta Põhja-Eestis sajandi viimastel aastakümnetel suurte piirituseoodangute ajal ulatus 80-ni, siis võib julgesti öelda, et Eestis aetud piiritusest oli keskmiselt 75% valmistatud kartulitest. Eestis, eriti Põhja-Eestis arenes kartulikasvatus seepärast väga kiiresti ja omandas suure tähtsuse. Juba 1879. a. võis maanõunik parun Maydell Eestimaa kohta väita, et seal võib viinapõletamist täie õigusega pidada põllumajandusliku heaolu aluseks, sest «ilma arvukate viinaköökideta oleks virgalt harrastatav kartulikasvatus mõeldamatu, teravilja tasuv kasutamine küsitav ja põldude viljakuse säilitamine võimatu».⁵⁰ Kartulita poleks meie põllumajandus üldse olnud suuteline andma vajalikku toorainet nii suure hulga alkoholi tootmiseks.

Kõrge aktiisimaksu ja sihipärase maksustamisviisi tõttu arenes ühtlasi väga kiiresti piirituse tootmistehnika ja hangiti paremaid seadmeid, nii et endisega võrreldes hakati samast tooraine hulgast saama rohkem alkoholi.

Ka põldude viljakus oli parema harimise ja väetamise tõttu suurenenud. Selle tulemusena ei suurenenud piiritustööstusele tooraine kasvatamiseks vajalik põllupind võrdsest piirituseoodangule, vaid väiksemal määral. Aktiisivalitsuste andmetel⁵¹ kulutati 37 aasta kestel (1863—1900) Eestis (Liivimaa omast on arvestatud Eesti arvele $\frac{2}{3}$) viinapõletamiseks aastati keskmiselt 9 820 165 puuda kartuleid ja 1 181 586 puuda teravilja. Selle tähendusest saame mõninga ettekujutuse, kui meenutame, et 1900. a. saadi ühelt tessatinilt keskmiselt 77—80 puuda rukist, 70—75 puuda otri ja 630—670 puuda kartuleid.⁵² Puhassaagina võiks tessatinilt arvestada 70 puuda rukist, 65 puuda otri ja 520 puuda kartuleid, kusjuures rukki puhassaak tuleb jagada pooleks (pool kesa arvele). Nii arvestades leiame, et piiritustööstusele 240 000 puuda rukki kasvatamiseks kulus ca 7000 tessatini, 942 000 puuda otrade kasvatamiseks ca 14 500 ja

⁵⁰ «Baltische Wochenschrift», 1879, v. 642.

⁵¹ «Ежегодник Министерства Финансов», С. Петербург, 1869—1889; «Статистика Производства, облагаемых акцизом», С. Петербург, 1895—1905 ja «Отчет Департамента Неокладных Сборов», С. Петербург, 1889—1905.

⁵² 1900 год в сельскохозяйственном отношении по ответам, полученным от хозяев. Выпуск IV, С. Петербург, 1900, lk. 94—97.

9 820 000 puuda kartulite kasvatamiseks ca 19 000 tessatini, kokku 40 500 tessatini põllumaad. Põhja-Eestis oli 1871. a. põllumaad 281 600 tessatini ja 1902. a. 318 072 tessatini, Lõuna-Eestis 1864. a. 332 500 tessatini ja 1913. a. ca 560 000 tessatini. XIX sajandi teise poole keskmiseks võiks ligikaudselt arvestada Põhja-Eestis 290 000 ja Lõuna-Eestis 430 000 tessatini, kokku 720 000 tessatini, millest piiritustööstusele tooraineid kasvatati 9,4%-il. See näitab, et varemaja võrreldes vähenes piiritustööstuse tähtsus põllumajandusliku toodangu tarvitajana tunduvalt. Hoolimata piiritusetoodangu suurenemisest, kulus nüüd hoopis väiksem osa põllu kogupinnast temale toorainete muretsemiseks.

Piiritustööstus kaotas ka oma tähtsuse teraviljast kõrgema hinna võimaldajana. Kõrge aktsiisimaksu tõttu vähenes vilja turuhinna ja viljast viinaka ümbertöötatult saadava hinna vahe. Ühtlasi vähenes üldse teravilja turustamise vajadus, sest põllust läks osa kartulite ja loomasöötade alla ja saagist hakati kasutama üha suuremat osa loomasöödaks.

Piiritustööstuse põllumajandusliku tähtsuse käsitlemisel ei või jätta tähele panemata selle tootmisharu kontsentreerumist. Uutes tingimustes hakkas toodangu suurus endisest ulatuslikumalt mõjuma tootmiskuludele. Tootmiskulude koostis muutus oluliselt. Kui varem tuli arvestada vaid tooraine hinda, ehituste ning seadmete amortisatsiooni ja tööstusse paigutatud kapitali kasvikut, siis nüüd lisandusid neile aktsiisimaks, palgad ja küttekulud. Ühtlasi suurenesid kulutused seadmetele. 1897. a. näiteks arvestati, et ühe kraadi alkoholi tootmiskulud (lisamata aktsiisimaksu ja toorainete hinda) on aastati 1 000 000 kraadi (10 000 pange) tootmisel $\frac{1}{2}$ kop., 200 000 kraadi tootmisel aga 2 kop.,⁵³ seega neli korda suuremad. Toorpiirituse hind oli samal ajal ainult 1— $1\frac{1}{2}$ kopika ümber ja madalamgi.⁵⁴ Suuremaid tehaseid oli võimalik sisustada paremate seadmetega ja palgata nende jaoks asjatundlikumaid viinapõletajaid, mille tõttu omakorda vähenes toorainekulu igale alkoholi kraadile. Selle tagajärjel suuredatigi keskmist toodangu hulka tehase kohta. Väiksemad tehased ei osutunud enam tasuvaiks ja lõpetasid tegevuse. Tootmine kontsentreerus suurematesse tehastesse ja piiritustehaste võrk muutus palju hõredamaks. Nii oli piiritustehaseid:⁵⁵

Aasta	Põhja-Eestis	Lõuna-Eestis	Kokku
1836	339	283	622
1866	—	121	232
1871	111	—	

1836. a. tuli üks piiritustehas keskmiselt 1,46 mõisa kohta, 1866. a. Lõuna-Eestis 3,6 ja 1871. a. Põhja-Eestis 4,3 mõisa kohta, Eestis seega keskmiselt 3,9 mõisa kohta. See aga tähendas, et piiritustööstus oli säilitanud oma tähtsuse praaga ja selle kaudu väetise võimaldajana ainult ca $\frac{1}{4}$ mõisate või ligikaudu $\frac{1}{8}$ põllumaa pindala suhtes. Niisugusena oli tal põllumajanduses veel ainult väike tähtsus. Prof. Thoms rõhutas juba 1881. a., et meie piiritustööstus on arenemas «vabrikupäraseks» ja säärastena ei rahulda ta enam küllaldaselt põllumajanduse huve. Tema arvates avaldus see «vabrikupärustumine» tehaste üldarvu vähenemises, nende endisest ebaühtlasemas paiknemises ja tehaste keskmise suuruse

⁵³ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 824, l. 7 ja 8.

⁵⁴ ENSV RAKA, f. 547, nim. 1, s.-ü. 3, l. 2—7.

⁵⁵ ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2698, l. 2—9; s.-ü. 12619, l. 5—6; f. 296, nim. 1, s.-ü. 47, l. 73—80; Eesti majandusajalugu I, lk. 393.

kasvus.⁵⁶ Sellele lisandus aeg-ajalt sisseveetud maisi kasutamine toorainena küllaltki suurtes kogustes.

Nägime, et piiritustööstuse põllumajanduslik tähtsus vähenes ka teravilja tarvitamise osas. Teisiti oli lugu kartuliga. Peamistes piiritustööstuse piirkondades (Järva-, Harju-, Viru-, Võru-, Tartu- ja Põhja-Viljandimaa) tarvitati selleks ära kõik mõisate ja talude oma majapidamisvajadustest ülejäävad kartulid. Kartulikasvatamine kujunes neis piirkondades üheks peamiseks tuluallikaks mitte üksnes mõisatele, vaid ka taludele. Paljude talude rendiraha ja ostuhind saadi siin piiritustööstusele müüdud kartulitest,⁵⁷ nii nagu see saadi linast Mulgimaal ja mõnel pool mujal.

Hinnates viinapõletamise põllumajanduslikku tähtsust monopolismiseelse kapitalismi ajal Eestis, peab tunnistama, et see avaldus põhiliselt kartulikasvatuse laiendamises ega omanud enam niisugust mitmekülgset nagu varemal ajal. Kui mõisnikud arusaadavatel põhjustel väitsid, et viinapõletamine on suurele osale Baltimaadest majandusliku eksistenti küsimus ja et talupoegadele on piiritustööstusega seoses olev kartulikasvatuse absoluutselt hädatarvilik põllukultuuri tõstmiseks, ning püüdsid näidata, et ainsate tuluallikatena saavat tulla tõsiselt arvesse ainult kartuli- ja linakasvatuse,⁵⁸ siis oli siin tegemist ikkagi liialdusega. Tegelikult ei olnud piiritustööstus enam kaugeltki niisuguseks peaaegu ainsaks väljapääsuteeks nagu XVIII sajandi lõpul. Turutingimuste muutumine lõi juba XIX sajandi esimesest poolest alates aegapidi võimalused karjakasvatuse esirinda nihutamiseks ja rööbiti sellega ka linakasvatuse laiendamiseks. Juba XIX sajandi esimesel poolel läksid laialdasele linakasvatamisele üle Lõuna-Viljandimaa ja osa Võru- ning Pärnumaast, eelistades seda tootmisharu piirituse tootmisele. Teisal ei olnud küll selleks niivõrd sobivaid mullastikutingimusi, kuid kartulikasvatuse ja laiendatud põlluheinakasvatamise baasil oleks olnud võimalik arendada loomakasvatust ka siin. Et piirituse tootmine oli kaotanud oma paratamatult tarviliku iseloomu, näeme sellestki, et enamik mõisatest sai läbi temata. Nii võib kokkuvõttes väita, et käsitletaval ajajärgul oli piiritustööstuse osatähtsus põllumajanduses väiksem kui sajandi esimesel poolel.

*

Piiritustööstusel on ümmarguselt poolteise sajandi (XVIII sajandi 60-ndaist aastaist kuni 1914. aastani) jooksul olnud meie põllumajanduses suurem tähtsus kui ühelgi teisel maal. Niisugune olukord kujunes olenevalt kohapealsetest eeldustest. Piiritustööstuse abil oli võimalik kõige tulemuslikumalt lahendada meie mõisamajanduse ees seisvat kaubatootmise ja rahaliste tulude suurendamise ülesannet meil väga pikajaliselt kujunenud üleminekul feodalismilt kapitalismile. Kuid see lahendus oli võimalik ainult Peterburi (ja üldse Venemaa) turu olemasolu tõttu, kuhu oli võimalik realiseerida piiritust ja nuumloomi. Ilma selle turuta ei oleks piirituse tootmine kunagi omandanud niisugust ulatust ja tähtsust. Kuni XIX sajandi keskpaigani veeti piiritusetoodangust Eestist välja ligikaudu pool, sajandi lõpul Põhja-Eesti piiritusetoodangust aga tervelt 94—95%.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Saabus toimetusse
16. VII 1958

⁵⁶ «Baltische Wochenschrift», 1881, v. 515—517.

⁵⁷ H. Sepp, Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund 80-ndais aastais. «Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat» I, Tartu, 1940, lk. 380; E. v. Bodisco, Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands. Reval, 1902, lk. 32.

⁵⁸ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 434, l. 2; f. 1185, nim. 1, s.-ü. 582, l. 12; f. 1185, nim. 1, s.-ü. 717, l. 37—57; «Baltische Wochenschrift», 1902, v. 534—537.

О ВЛИЯНИИ СПИРТОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЭСТОНИИ В XVIII—XIX ВЕКАХ

О. Т. Ибиус

Резюме

Во второй половине XVIII в., в период разложения феодально-крепостнического хозяйства, помещичьи хозяйства испытывали насущную необходимость в расширении товарного производства и повышении денежных доходов. Однако возможности для этого были весьма ограничены. До сих пор основным источником доходов была продажа хлеба. Увеличение же производства последнего задерживалось нехваткой удобрений. По этой же причине не могло развиваться и льноводство. Значительное же расширение скотоводства тормозилось недостаточностью рынков сбыта для животноводческих продуктов. В этих условиях выход был найден в винокурении. В 60-х годах XVIII в. местная водка стала проникать на русские рынки; особенно много требовал ее Петербург. Сократив продажу зерна, помещики начали перегонять его в спирт. Примерно треть хлеба, использованного для производства водки, возвращалась в хозяйство и в виде барды шла на откорм скота, в частности быков, продававшихся затем по весьма выгодной цене. Это, в свою очередь, привело к увеличению количества ценного органического удобрения, что сказалось на расширении посевных площадей под зерновыми культурами. Благодаря относительно высокой цене на водку перегонка зерна в спирт приносила значительно больше дохода, чем продажа или экспорт хлеба.

Таким образом винокурение, давшее помещьям возможность увеличивать товарную продукцию и денежные доходы, превратилось в основную отрасль производства помещичьего хозяйства. Рентабельность поместий, а также их цена повышалась и понижалась в соответствии с колебаниями цены на водку.

В первой половине XIX в., т. е. в период развития капиталистических отношений, появились предпосылки для развития скотоводства и льноводства. В связи с падением цен на водку, спиртовая промышленность стала терять свое прежнее значение. Зерно, а затем и продукты животноводства стали более выгодными предметами торговли. Однако и в этих новых условиях винокурение помогало помещикам покрывать потребность в деньгах и в связи с этим, а отчасти и по инерции продолжало оставаться центральной и ведущей отраслью помещичьего хозяйства. Если во второй половине XVIII в. спиртовая промышленность, ускорявшая развитие товарно-денежных и капиталистических отношений, благоприятствовала развитию общественно-экономических отношений в целом, то теперь винокурение стало тормозом на пути дальнейшего прогресса общественно-экономических отношений.

Однако во второй половине XIX в., т. е. в период домонополистического капитализма, когда основным сырьем для спиртовой промышленности стал картофель, производство спирта приняло невиданные ранее размеры и в конце столетия превысило почти в пять раз уровень винокурения в середине века. Спиртовая промышленность стимулировала теперь бурное развитие производства картофеля в поместьях и крестьянских хозяйствах. Выращивание картофеля, требующее более тщательного ухода за почвой, способствовало повышению урожайности полей. Кроме того, откорм скота картофельной бардой привел к резкому увеличению количества органического удобрения.

По мере развития скотоводства и льноводства многие поместья стали отказываться от винокурения. Если в 1836 г. на территории Эстонии было 622 винокуренных завода, то в 1866—1871 гг. их осталось всего 232. В первой половине века один завод приходился в среднем на 1,46 поместья, во второй же половине — на 3,9 поместья.

Развитие спиртовой промышленности Эстонии стимулировалось потребностями помещичьего хозяйства и возможностью продажи большей части продукции на русских рынках. Без петербургского рынка она никогда не сумела бы приобрести такого размаха и такого значения для сельского хозяйства Эстонии. До середины XIX в. из Эстонии вывозилось около половины продукции ее винокуренных заводов, в конце же столетия — до 94—95% продукции винокуренных заводов северной Эстонии.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
16 VII 1958

DIE LANDWIRTSCHAFTLICHE BEDEUTUNG DER SPIRITUSFABRIKATION IN ESTLAND IM 18. UND 19. JAHRHUNDERT

O. Ibius

Zusammenfassung

Der Zerfall der feudalen, auf Leibeigenschaftsverhältnissen begründeten Wirtschaft stellte die Gutsbesitzer in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts vor die dringende Notwendigkeit, ihre Warenproduktion und ihre Bareinnahmen zu vergrössern. Es boten sich dafür nicht allzu viele Möglichkeiten. Die meisten Einnahmen brachte damals der Getreidebau. Doch stand hier einer Vergrösserung des Ertrags der Mangel an Düngemitteln im Wege, der auch die Entwicklung des Leinbaus hemmte. Andererseits war es nicht möglich, die Viehzucht weiter zu entwickeln, da es an Absatzmärkten für ihre Produkte mangelte. Unter diesen Umständen bot die Spiritusfabrikation einen Ausweg. Seit den sechziger Jahren des 18. Jahrhunderts konnte der Branntwein auch auf russischen Märkten, namentlich in Petersburg realisiert werden, was die Gutsbesitzer dazu bewog, ihr Getreide nicht mehr zu verkaufen, sondern es an Ort und Stelle zu Branntwein zu verarbeiten.

Etwa ein Drittel des in die Spiritusfabrikation eingehenden Kornes konnte nunmehr in Gestalt von Schlempe als vorzügliches Kraftfutter zum Aufzüchten von Mastvieh verwertet werden. Jetzt hatte man wiederum mehr Stalldünger und konnte infolgedessen das in Bebauung genommene Areal erweitern. Die verhältnismässig hohen Branntweinpreise erlaubten es, das Korn vermittelt der Spiritusfabrikation bedeutend vorteilhafter zu Geld zu machen, als es durch direkten Verkauf und Export möglich gewesen wäre.

Auf diese Weise machte es die Spiritusfabrikation möglich, die Warenproduktion und die Geldeinnahmen der Gutshöfe zu vergrössern. Die Spiritusfabrikation wurde zum wichtigsten Produktionszweig der Gutswirtschaft und regulierte dort alle anderen Zweige. Der Wert (resp. Preis) der Gutshöfe stieg und sank mit dem Steigen und Sinken der Branntweinpreise.

In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, als die kapitalistischen Verhältnisse sich in Estland einbürgerten, entstanden auch günstigere Vorbedingungen zur Erweiterung der Viehzucht und des Leinbaus. Mit dem Sinken der Branntweinpreise verlor die Spiritusfabrikation ihre Bedeutung als Quelle grösserer Profite; mit der Erweiterung der Absatzmärkte für Erzeugnisse der Viehzucht war sie nicht die einzige Branche mehr, die der Gutswirtschaft gute Einnahmen sicherte und die Felder mit den erforderlichen Düngemitteln versah. Nichtsdestoweniger trug sie auch in den neuen Verhältnissen dazu bei, die Geldbedürfnisse der Güter zu befriedigen; so behauptete sie denn auch — zum Teil bloss gewohnheitsmässig — ihre Stellung als führender Produktionszweig der Gutswirtschaft. Hatte sie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts die Entwicklung des Geld- und Warenverkehrs und der kapitalistischen Verhältnisse, zugleich aber auch die soziale und wirtschaftliche Entwicklung begünstigt und beschleunigt, so wurde sie jetzt ein Hemmnis derselben Verhältnisse, indem ihre Konkurrenz die Viehzucht und die anderen zeitgemässen Zweige nicht rasch genug entwickeln liess.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, d. h. in der vormonopolistischen Periode des Kapitalismus, wurde die Kartoffel der wichtigste Rohstoff der Spiritusindustrie. Die Spiritusproduktion wächst intensiv; am Ende des Jahrhunderts ist sie nahezu fünfmal so gross als um die Mitte des Jahrhunderts. Die landwirtschaftliche Bedeutung der Spiritusfabrikation besteht jetzt darin, dass sie in der Umgebung der Brennereien sehr ausgedehnten Kartoffelanbau ermöglicht.

Aus der Kartoffel werden jetzt grosse Profite gezogen; zugleich dient sie — infolge sorgfältigerer Bebauung — der Vergrösserung der Bodenfruchtbarkeit, wobei die Kartoffelschlempe, dem Vieh verfüttert, viel Stallung liefert.

Trotzdem sinkt während dieser Periode die landwirtschaftliche Bedeutung der Spiritusfabrikation. Die Entwicklung der Viehzucht und des Leinbaus bewegt viele Grundbesitzer, auf die Brennerei zu verzichten. Gab es in Estland im Jahre 1836 622 Brennereien, so ist ihre Zahl 1866/71 bloss 232. In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts gab es durchschnittlich eine Brennerei auf je 1,46 Gutshöfe; in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts stand dieses Verhältnis wie 1 : 3,9.

Die estnische Spiritusindustrie erwuchs aus den Bedürfnissen der Gutswirtschaft und aus der Möglichkeit, einen grossen Teil der Produktion in Russland zu verkaufen. Ohne den Peterburger Markt hätten die Brennereien auf estnischem Gebiet nie einen solchen Aufschwung nehmen, nie eine so grosse Bedeutung für die Landwirtschaft haben können. Bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts ging nahezu die Hälfte des estnischen Spiritus nach Russland; Ende des Jahrhunderts erreichte diese Ausfuhr bei den nordestnischen Brennereien 95 v. H.